

դրեմ թէ հոս ալ անցման շրջան մը եղած ըլլայ, որուն յատկանիշը հետեւեալն է. — տառա-
սիւններուն միացման անկիւնները կ'ըլլային կա-
մարաձեւ, բայց կամարը երկու կողմէն բարձրա-
նալէ յետոյ կը սկսէր ուղիղ գիծը: Այս ձեւի
երկաթագիրը կրնանք կոչել անցման միջին: Անց-
ման միջինի օրինակներ ունինք Ուխտատուր վա-
նականի արձանագրութեան մէջ (783 թուէն,
Շող. Թ. 11). հմտ. յատկապէս Ա եւ Ս տա-
ռերը: Նոյնպէս Թ եւ Ն տառերը՝ Տեկորի 964
թուի արձանագրութեան ճակատը (Շող. Թ. 15):
Արդի տպագրութեան մէջ անցման միջինի ձեւով
ունինք տեսակ մը այբուբեն, որմէ ահա օրինակ մը.

ՎԳՈՐԵԹ

Վերը § Դ, Գրերու ձեւը եւ անոնց ծա-
գումը որոշելու ժամանակ տեսանք ինչ ինչ
ձեւական տարբերութիւններ յոյն, սասանեան
եւ ասորի նախատիպերու եւ անոնցմէ ծագած
հայերէն տառերու միջեւ: Խնդիր է թէ այս
փոքրիկ տարբերութիւնները նախատիպէն հայ-
երէն ձեւերուն անցնելու համար՝ ժամանակի
ընթացքին մէջ ձեւացած են թէ արդէն սկիզ-
բէն կային: Ուրիշ խօսքով համապատասխան
Գրերու մէջ ձեւի այլադասութիւնը Մեսրոբ իր
ձեռքով մտցուց թէ յետոյ կամաց կամաց ան-
զգալաբար յառաջ եկաւ Ե դարու սկիզբէն մին-
չեւ Զ դար, այսինքն այն ժամանակը՝ երբ հայ-
երէն տառերը մեզ ծանօթ են:

Ասոր իբր պատասխան մենք մատնանիշ
կ'ընենք ուրիշ ազգերու օրինակը: Ի՞նչ ըրին
յոյները, երբ փոխ առին փիւնիկեան այբուբենը:
Ի՞նչ ըրին լատինները եւ սլաւները, երբ փոխ
առին յունական այբուբենը: Մտցուցին անոնց
մէջ կամաւոր փոփոխութիւններ, թէ փոփոխու-
թիւններն աւելի յետոյ ինքնաբերաբար յառա-
ջացան: Հնագրութիւնը, այբուբեններու պատ-
մութիւնը եւ առողջ դատողութիւնը վերջինիս
կողմն են միայն: Ասոր իբր ապացոյց կը ծառայեն
նաեւ հայերէն այբուբենի երկու հիմնական օրէնք-
ները, որ նկատեցինք վերը, այն է բերանարա-
ցութեան եւ վայրահակութեան օրէնքները: Այս
օրէնքները կը ցուցնեն փոփոխութեանց սխաթե-
մատիկ նոյնութիւն եւ ասով միեւնոյն ժամանակ
մատնանիշ կ'ընեն, որ փոփոխութիւնները ոչ
թէ Ս. Մեսրոբի քմահաճութեան, այլ բնա-
շնորհութեան, ժամանակի եւ հայ գրիչներու
ոգոյն արդիւնքն են:

Հ. Յ. ԱՃԱՌԵԱՆ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Հին ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԸ Կ. ԿԱՌԻՓՄԵՆԻ ՄՕՏ

Կառութեան, որ իւր հին քրիստոնէական
գեղարուեստի հայող բազմահատոր հրատարա-
կութիւններով¹ խոհուն գիտնականի անուն ժա-
ռանգած է ոչ միայն գերմանական այլ նաեւ
իտալական ու ֆրանսական շրջաններու մէջ, մին
է այն քիչերէն, որոնք առարկայական քննադա-
տութեան մը բովէն անցնելէ ետք անվերապահ
կ'ընդգրկին յայտնուող ճշմարտութիւնը, առանց
մոլորելու դպրոցական յետադէմ պահպանողա-
կանութեան մը, սահմանափակ հայրենասիրու-
թեան թելադրանքներէ կամ նոյն իսկ կրօնական
անհիմն մտահոգութիւններէ: Ահա այսպէս ա-
ռաթուր կոխելով լուսամիտ դարու անվայել
թիւրիմացութիւնները՝ Կառութեան նպաստաւոր
դիրք կը բռնէ Արեւելեան ու մասնաւորապէս
հին հայ գեղարուեստի հանդէպ, իր մէկ հին գոր-
ծին՝ երրորդ նորագոյն հրատարակութեան մէջ²:

Կառութեան համար քրիստոնէական ա-
րուեստապատմութիւնը դարակազմիկ փուլի մը
մէջ մտած է այժմ անոր համար, վասն զի ուղ-
ղամիտ խուզարկուն չի կրնար այլեւս հանգիստ

¹ Die sepukralen Jenseitsdenkmäler der Antike und des Urchristentums, Mainz 1900. — Die Grotten des Vatikans, ihre Entstehung und ihre bedeutsamsten Denkmäler, Mainz 1902. — Das Kaisergrab in den vatikanischen Grotten, München 1902. — Ein altchristliches Pompeji in der Lybischen Wüste, Mainz 1902. — Die Ausgrabung der Menasheiligtümer in der Mareotiswüste, Kairo 1906—1908. — Ikonographie der Menasampullen, Kairo 1910. — Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Ägypter in der westalexandrinischen Wüste, Leipzig 1911. — Graeco-ägyptische Koroplastik, Kairo 1915. — Die heilige Stadt der Wüste, München 1921. — Der Frankfurter Kaiserdom, München 1922.

² Karl M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1922, հրատ. Ferdinand Schöningh, 80, էջք XVIII + 683, 700 պատկեր: Ա. գիրք, էութիւն. պատմութիւն, աղբիւրներ եւ տեղագրութիւն քրիստ. հնա-
խօսութեան. 1—109: — Բ. Հին քրիստ. ճարտարապետու-
թիւնը, Դամբանային շէնքեր, Եկեղեցիներ, Բապտիսկա,
Զուտ կենդանաշէնք, Հիւրանոցներ, Աշտարհիկ շէնքեր,
111—243: — Գ. Նկարչութիւն, Հին քրիստ. գեղարուեստի
աղբիւրներն ու հոսանքները, Դամբանային շրջան, Խոր-
հրդական նշաններ ու պատկերներ, Ս. Գրոց տեսարաններ
Հին ու Նոր Կտակարանէն, Աստուծոյ եւ Սուրբերու պատ-
կերներ, Ներկայացումներ մարդկային կեանքէն, Բապտիսկեան
շրջանն ու խճանկար, Հին քրիստ. մանրանկարչութիւն.
245—459: — Դ. Հին քրիստ. քանդակագործութիւնը.
461—550: — Ե. Փաթրարուեստ եւ ձեռագործ, Եկեղեցա-
կան զգեստներ, սպասներ: Սկզբնաւորութիւն քրիստ. գրա-
մագիտութեան, 551—635. Ցանկ, 637—638:

խղճով վանել սա համոզումը, թէ գեղարուեստի մէջ ստեղծագործ եղած է Արեւելք, քրիստոնէութեան որորոցը, թէ նա՝ Արեւմուտքի հանդէպ աւելի տուող քան ընդունող դեր խաղացած է (էջ VII): Կառուցման հետեւող մըն է Ստրէիգովսկիի, «խիզախ ու հպերային», բայց ոչ կոյր զկուրայն, քանի որ անձամբ տեսած ու քննած է գիտական ճամբորդութիւններով Ափրիկէի, Յունաստանի, Կ. Պոլսոյ, Փոքր Ասիայի, Ասորիքի յուշակերտներն ու գեղարուեստի մնացորդները: Ուստի նա կ'ըմբռնէ որ գեղարուեստի մէջ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի աշխարհը ցայտմ' ընդունուածին հակառակը պէտք է որ եղած ըլլայ, քանի որ «Արարատեան Արշակունիները, քրիստոնէութեան կը փարին, կրօնական յուշակերտներ կը կառուցանեն այնպիսի ժամանակ մը, երբ Արեւմուտք մէջ՝ Pons Milviusի վրայ խաղաղութեան արեգակը տակաւին չէր ծագած: Բնականաբար կարելի է տարակարծիք ըլլալ Ստրէիգովսկիի՝ մասնական հարցերու մէջ — օ. հ. ինչ ինչ յուշակերտներու շինութեան ժամանակի, նպատակի, մազդէական ազդեցութիւններու աստիճանի մասին եւն —, բայց առանց գիտութեան լոյսին դէմ մեղանշելու, կարելի չէ այլեւս ուրանալ, որ միջնասիական գեղարուեստական աւանդութիւնը ազդած է քրիստոնէական գեղարուեստի վրայ, որ Սեւ ծովը իբր կամուրջ ծառայած է ընդ մէջ Արարատայ եւ Արեւմուտքի. եւ որ այդ կամուրջով արուեստախոյզին առջեւ կ'ելեն արիական-ասիական ստեղծագործութիւններ, հայկական գոթիկ/թաշկնքը, երեւան կը բերէ բետոնէ շինուածք եւ ձուլում: Գմբէթ, տակաւ, սրաղեղ եւն, որոնք արեւմտեան այս կամ՝ այն ոճին (բիզանդական, ռոմանական, գոթական եւն) սեփականութիւնը կը համարուէին, դարեր յառաջ մարմնացած կը գտնենք Հայ, միջագետային եւ իրանական արուեստի մէջ: Սկզբունքային հարցին մէջ ինք զինքն այս կերպ որոշելէ ետք, զարմանալի չէ, որ ամբողջ աշխատութեան ընթացքին եւ անոր զանազան մասերուն մէջ ամէն քայլափոխի նկատի առնուէր Արեւելք, Հայաստան: Եթէ չենք ուզեր հինգած միջին տեսութիւններու մէջ խղճուիլ, հարկ է թոյլ տալ, որ արուեստախոյզութիւնը Արեւելքի նորաքնին յուշակերտներու շէնքերէն լուսով ողորդուի (էջ 7):

Արեւելեան յուշակերտներու աւագ կարեւորութեան փաստն է սա, որ հին քրիստոնէական հնախօսութեան պատմութիւնը՝ 1900 է

ասդին կը հարստանայ *նոր շրջանով* մը, որուն նկարագրականն է՝ յօրինուածական օգտագործում արեւելեան ստեղծագործութիւններու (9): Այս տեսակէտէն անհնար է առանց էական պակաս մը գործելու լուծեամբ անցնիլ Կոնստանդին, Սիւրենովի, Բէլի, Բըտլերի եւն, բայց մանաւանդ Ստրէիգովսկիի վրայէն որ նորագոյն շրջանին հաստահեղոյս մոյթն ու անկիւնաքարը կը կազմէ, որ արեւելեան ու մասնաւորապէս հայ յուշակերտներուն՝ տուաւ անոնց պատշաճ տեղը արուեստապատմութեան մէջ (28—49): Այսուհետեւ ինքնին կը հասկցուի, որ հնախօսութեան աղբիւրներուն կարգին՝ էական է ոյժ տալ Հայկական վկայաբանութիւններու հետազոտութեան եւ դէպի Հայաստան ճամբորդութիւններու: Իսկ լաւագոյն եղանակը գեղարուեստով պատաշելու, է այն, որ այնքան մեծագործ կերպով իրականացած է Ստրէիգովսկիի Հայկական ճարտարապետութեան մէջ: Հետազոտելի տեսակէտեր են հիւսթ ու Գործ, Աւարկայ, Կերպարանք, Չեւ, Բովանդակութիւն, տեսակէտներ՝ որոնք էաքննութիւն բառին տակ կ'ամփոփուին (Հայկ. Ճարտ. I, 206):

Քրիստոնէական ճարտարապետութեան հնագոյն արտագործութիւնները դամբանային են թէ՛ արեւելքի եւ թէ՛ արեւմուտքը մէջ: Փ. Ասիա, Ասորիք, Պաղեստին հանգիստապատիւ եւ համատարիք մրցակիցներն ունին (141—145) Արեւմուտքի գետնադամբաններուն, գերեզմանոցներուն մէջ, մինչդեռ Հայաստան, թէեւ կը ներկայացնէ ստորերկրայ ժայռադամբաններ, փորածոյ եկեղեցիներ, բայց յետագոյն շրջաններէ: Հայկական խոյսաւնը, արկղադամբանը եւ վերջապէս դամբանատները նախապատմութենէն հին աւանդութեան մը յարաբերաբար կրտսեր ներկայացուցիչներն ըլլալով չեն կրնար Ա. — Գ. դարերու մէջ մուտ գտնել: Սակայն թէ բոլորաշէն դամբանատները Փոքր Ասիայէն արեւմուտք անցած են, եւ թէ յայտն Հայերու գործակցութիւնը մեծ է, այդ բնական է (150):

Սակայն եկեղեցական ճարտարապետութեան բուն առարկան է՝ եկեղեցական շէնքը, եկեղեցին, որուն գլխաւոր ձեւերն են՝ բասիլիկա եւ կենդրոնաշէնք: Այս եկեղեցաձեւերու զարգացման մասին եղած զանազան տեսութիւններէն Ստրէիգովսկիին է իրողութիւններու համաձայնը: Պարսկական պետութեան մէջ եկեղեցաշինութիւնը ազատ կը զարգանար մինչեւ այն ժամանակ, երբ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն եղաւ Հռոմայ մէջ: Արեւելք երեք տեսակ

որ հայ եկեղեցին շատ եղականօրէն՝ աստիճան-
ներով բարձրաշէն է (219—229),

Տարակոյս չկայ, որ հայկական ճարտարապետութիւնը ստեղծած էր նաեւ վանքեր, հիւրանոցներ եւն (229—238): Ոչ ընկ Եգիպտոս, Ասորիք, Միջագետք, այլ նաեւ Հայաստան ունէր իր բազմաթիւ պարսպապատ աշտարակաւոր վանքերը, որոնց մասին կը պատմէ Բուզանդ: Ամբողջ վանախումբեր կը գտնուին հիւս. Հայաստանի մէջ: Հայ ուժգին վանականութիւնը մեկնելու համար Ստր. առանց դրական հիման, իր սկզբունքը չափազանցելով միայն կը դիմէ Բուդդահայական Վերարասի (238): Խնդիրը մանր հետազոտութեան կը կարօտի:

Ինչպէս ճարտարապետութեան նշոյալէս քրիստ. նկարչութեան, քանդակագործութեան ծննդավայրն է Արեւելք: Աղբթասդրիա, Անտիքիա, Եփեսոս ստեղծագործ վայրերն են, որոնցմէ դէպի արեւմուտք հոսանքներ կը կազմուին: Հռոմայ քրիստոնէական արուեստը Արեւելքի — քրիստոնէական կրօնի ծննդավայրին — ազդեցութեան տակ է: Եւ այս անբնական չէ, քանի որ նոյն իսկ կայսերական ժամանակի Հռոմայ արուեստն ալ բացարձակապէս ընկալուչ էր եւ օրինակող: Այս հարցի մասին այլեւս դեղեւիլ կարելի չէ Այնալովի, Սորի երկիրէն ետք: Բիւզանդական արուեստն ալ էապէս արեւելեան է: Արեւելեան այս արուեստը դէպի Բիւզանդիոն կը յորդէ կենդրոնական Ասիայէ ու Պարսկաստանէ մէկ կողմանէ, եւ միւս կողմանէ Հայաստանէ եւ Մեջագետքէ: Սակայն Հայաստանի դերն հոս բուլբուլի ուրիշ բնոյթ ունի քան ճարտարապետութեան մէջ: Մինչդեռ հոն ստեղծագործ տուող մըն էր, հոս անկարեւոր թոյլատու մը կը դառնայ օտար հոսանքներու անցքին՝ իր ուղիներու մէջէն: Հայաստան բացառիկ երկիր մըն է, որ կ'արտաքսէ պատկերը, արձանը: Բայց կը մնայ նիւթ խնդրոյ՝ մազդէական աղբեցութեամբ թէ ուրիշ պատճառներով: Պատկերաքանդակ ճոխ եկեղեցի մը իբր օտար ու խորթ կը զգացուի հայ հողի վրայ: Եւ այսպիսի եկեղեցի մը շատ ուշ կը կանգնուի հոն (Աթամար Ժ դար. էջ 243 յշ. 397 յշ.): Մանրանկարչութիւնը կրցաւ Հայոց որոշ, նոյն իսկ ազգային ծաղիկշրջան մը ունենալ, բայց շատ անագան: Հայերը նախ լոկ օրինակող էին ասորի-արամեական արուեստի: Բայց նոյն իսկ ասով կատարած են իրենց որոշ՝ փոխանցողը գերը (էջ 455):

Հաճոյքով եւ օգտուել կը կարգացուին
Կառնֆմանի այս էջերը: Անոնք տեսակ մը հպարտ
ղգածման տեղի կու տան, երբ քանիցս կը շեշ-
տեն Արեւելքի ու Հայաստանի կատարած
պաշտօնը: Բայց կարելի չէ նաեւ չղգածուիլ
ցաւով, երբ կը տեսնենք, որ արեւմտեան ա-
մենաչնչին նիւթեր այնքան մանրօրէն քննուած
են, մինչ հայկական շատ խնդիրներ, մանաւանդ
նկատմամբ մանր արուեստի, մուծով պաշա-
րուած կը մնան: Բնականաբար ատաղձի պա-
կան ալ պատճառ է որ այս ուղղութեամբ
հետամուտ եղողներ չգտնուին:

Կը մնայ ջերմօրէն բարեմաղթել որ ոչ
միայն մեծագոյն թուով ընթերցողներ գտնէ այս
կարեւոր երկը, այլ նաեւ հետեւողներ՝ Արեւելքի
եւ Հայաստանի հանդէպ իր բռնած դիրքի մէջ,
ինչպէս կը պահանջեն իրողութիւնները եւ
ճշմարտութիւնը:

Հ. Ս. ԿՈՔԵԱՆ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Դ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

($\mathbb{Z} = \mathbb{Z} \oplus \mathbb{Z} \oplus \mathbb{Z} \oplus \mathbb{Z} \oplus \mathbb{Z}$)

IV.

Նրբի նկարագիրը եւ հայ ժողովրդա-
կան երգը:

Այս գլխում մենք կանգ պիտի առնենք հայ ժողովրդական երգի վրայ: Պիտի աշխատենք ցոյց տալ թէ ի՞նչպէս հայ ժողովրդական երգը ստեղծուում է եւ թէ որքան նա կեանք ունի:

Որպէս զի այս բոլորը հնարաւոր լինի,
անհրաժեշտ է երկու խօսք ասել ընդհան-
րապէս երգի նկարագրի մասին:

“Որ եւ է երաժշտութիւն ներկայա-
նում է մեզ առհասարակ երկու նկարա-
գրով: Կայ երաժշտութիւն, որ բնագրի,
խօսքերի հետ սերտ, ներքին կապ չունի,
դա պարզապէս melodie է, մի որոշ եղա-
նակ յարմարեցրած բառերի: Կարելի է այդ